

KÓRKEM ÁDEBIYAT STILISTIKASINDA DIALEKTIZMLERDÍN TUTQAN ORNI

Dilbar Xalmuratova Yaqıpbayevna

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti, tayanısh doktoranti,

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079544>

Annotaciya. Bul jumısımızda kórkem ádebiyat stilistikası, onda dialektizmlerdiń tutqan orni, jazıwshınıń dialektizmlerdi qollanıwdaǵı maqseti haqqında sóz etildi.

Tayanısh sózler: kórkem ádebiyat, stilistika, kórkem ádebiyat stilistikası, dialektizm.

Funkcionallıq stillerdiń ishinde eń ayrıqsha bolǵan tarawı kórkem ádebiyat stilistikası bolıp, ol leksika-semantikalıq baylıqlarǵa tolı teńiz desek, asıra aytqan bolmaymız. Sebebi, kórkem ádebiyat stilistikasında ómirdiń hámme tárepleriniń keńnen súwretlengenligin, adamǵa estetikalıq zawıq baǵıshlawshı kúsh ekenligin kóremiz. Ol basqa stillerden óziniń obrazǵa baylıǵı, emocionallıǵı, kórkemlilik tásiriligi menen ajralıp turadı. Onda avtor shıǵarmanıń estetikalıq tásin kúsheytiw ushın, tilge jan endiredi, kórkemliliğin arttırıw ushın, tildiń barlıq leksikalıq hám grammatikalıq qurallarınan sheber paydalanadı, oǵan túrli emocional boyawlar berip, shıǵarmanıń janlı shıǵıwına erisedi. Sonıń menen birge, kórkem ádebiyat stilistikası insannıń ishki sezim tuyǵıların joqarı ekspressivlik boyawlar menen kórkemlep súwretleydi.

Kórkem shıǵarma insanlardı jaqsılıqqa jeteklewshi, onı ruwxlandırıwshı, ómirde bolıp atırǵan hádiyselerge ózgeshe pikir júritiwshi qudiretli kúsh sanaladı. İnsan atawlı kórkem shıǵarmadan ómir sırların, onıń jaqsı-jaman táreplerin úyrenedi, olardan kereginshe ózlerine sabaq aladı. Kórkem shıǵarmalarda hár qanday xalıqtıń ómirin, jasaw sharayatın, turmıs-tirishiligin, tariyxın, mádeniyatın, úrp-ádet dástúrlerin kóriwimizge boladı. Sonday-aq, kórkem shıǵarma xalıqtıń aynası bolıp, sóz benen súwret salıw arqalı payda boladı. Kórkem shıǵarmada avtor bayanlap atırǵan waqıyanıń haqıyqıy kórinisin kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili K. Mámбетov kórkem shıǵarmaǵa bılayınsha táriyip bergen edi: «Ádebiy kórkem shıǵarma jeke avtorlardıń tolǵanısları, ózi jasap turǵan dáwirge bolǵan kózqarasları tiykarında ómirde bolıp atırǵan qubılıslardı jıynaqlap, kórkem súwretlew tiykarında maydanǵa keledi. Hárqanday kórkem shıǵarma- bul óner iyesiniń tabıslı jemisi. Sonıń ushın da ónerden payda bolǵan qubılıstıń álwan-álwan sırları bar. Sebebi jazıwshı usta bolsa, ádebiy shıǵarma onıń dóretiwshiliginen payda bolǵan qubılıs».[1:216.] Jazıwshı ómirde bolıp atırǵan waqıyalardı kórkem shıǵarmada keńnen sáwlelendirip, óz eleginen ótkerip, tilimizdiń sarqılmas bulaǵınan

ornlı paydalanıp, kórkemlep súwretleydi. Sebebi jazıwshı, shayırdın atın dúnyaǵa shıǵaratuǵın onıń qunlı dóretpeleri sanaladı. Olardıń shıǵarmaların xalıq asıǵıp, súyip oqıydı, olardıń dóretpelerin kerek deseń, hár bir qatarın yadqa biledi. Sonıń ushın da kórkem shıǵarma insandı ózine qarata alıwshı ájayıp sıyqırlılıqqa iye. Máselen, ádebiyatımızdın ullı bayterekleri bolǵan I.Yusupov hám T.Qayıpbergenov shıǵarmaları óziniń kórkemlilik dárejesi joqarı bolǵan qunlı dóretpeler. Olardıń shıǵarmalarında xalqımızdın tili, tariyxı, mádeniyatı, dástúrleri keńnen sáwlelengen bolıp, túrli tillerge awdarma islenip, qaraqalpaq tiliniń, qaraqalpaq xalqınıń altın ǵaziynesinen orın alǵan. T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmaları joqarı kórkemlilikte dórelip, qaraqalpaq xalqınıń haqıyqıy jasaw kórinisin bere alǵan shıǵarmalar qatarında bolsa, I.Yusupovtıń shıǵarmaları óziniń estetikalıq tásiriliginiń kúshliliginen hátte gimn dárejesine jetken. Mine, kórkem shıǵarmanıń qudireti, kúshi. Onıń kúshinen insan atawlı nár alıp, ómirge bolǵan kóz-qarasların ózgertiwi múmkin, onıń kúshinen kúsh alıp, ilimniń joqarı shıńına erisiwi múmkin.

Hár qanday haqıyqıy kórkem shıǵarma jazıwshı eleginen ótip, saralangán, óz ornına iye bolǵan, xalqımızdın júreginen orın alǵan kórkem shıǵarmalar sanaladı. Kórkem sóz sheberi shıǵarmanıń mazmunlı, tásirli, kórkem hám isenimli shıǵıwı ushın ulıwma xalıqlıq tildiń barlıq elementlerinen paydalanadı, olar arqalı shıǵarmanı bayıtadı. Usınday shıǵarmanıń kórkem, tásirli, isenimli shıǵıwında til biliminde qollanıw sheńberi tar bolǵan, sheklengen, belgili bir aymaq tilinde qollanıwshı dialektlik sózlerdiń ornı júdá joqarı. Dialekt-bul aymaqlıq baylanıstıń nátiyjesinde qalıplesken, grammatikalıq qurılısında, sózlik quramında óz ózgesheliklerine iye bolǵan tildiń jergilikli variantı, óz-ara bir-birine jaqın bir neshe sóylesimlerdiń jıyındısı.[2:160.] Dialekt sózler belgili bir aymaq turǵınları tiliniń ózine tán ózgesheligi. Bul ózgeshelik basqa aymaqqá tán emes, awızeki sóylewde, ádebiy tilde ushıraspaytuǵın, ayırım sınırları ózgeritilip qollanılatuǵın sózler.

Dialektlik sózler hár qanday tildiń baylıǵı esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń bayıwında dialektlik sózler úlken áhmiyetke iye. Sebebi ádebiy tilde ayırım sózlerdiń atamaları bir atamada ayıladı, al dialektlik sózlerde hár qaysı sózdiń óz ataması bar. Mısalı: **pıshaq** sózin alıp qarayıq, pıshaqtıń úlkenin de, ortashasın da, kishkenesin de bárin xalqımız ádebiy tilde pıshaq deydi. Al, dialektlik birliklerde: **Ǵanjar**- úlken pıshaq; Bul ádette uzın hám keń júzli bolǵan pıshaqtıń túri. Ǵanjar kóbinese awır kesiw jumısları ushın qollanıladı. Qaraqalpaq tilinde bul túsinikti ańlatıw ushın úlken pıshaq ataması qollanıladı. **Gezlik**- etiktiń qonıshına salıp júretuǵın kishkene pıshaq, sonday-aq, qus soyatuǵın pıshaq atamısın da bildiredi. Bul pıshaqtıń qırında sızıǵı bolǵanlıǵı ushın qusgezlik dep te ayıladı. Kishkene pıshaq

ataması M. Qashqariydiń sózliginde kezlik túrinde ushırasıp, hayallardıń kiyimlerine taǵıp, ózleri menen alıp júretuǵın kishkene pıshaq atamasın bildirgen. [3:46.] Sonıń ushın da dialektlik sózler tilimizdiń bay ǵáziynesi sanaladı. Bul dialektlik sózlerdi xalqımızǵa jetkeriw búgingi kúnniń áhmiyetli máselesi bolıp tabıladı.

Kórkem tekstlerde ushırasatuǵın dialektizmler kórkem shıǵarma tili leksikasınıń xarakterli tarmaǵı, kórkem tildi ádebiy tildiń basqa funkcionallıq stillerinen ajratıp turıwshı táreplerinen biri. Dialektlik sózler hám birliklerdiń kórkem shıǵarma tiline kiritiliwi ózine sáykes kórkem sheberlilik bolıp, olar ádebiy sózler menen salıstırıladı, salıstırıwda olardıń ádebiy tildegi sózler menen sáykes keletuǵın hám sáykes kelmeytuǵın tárepleri úyreniledi. [4:34-38.]

Kórkem sóz ustası dialektizmlerdi óz ornında túrli maqsetlerde qollanıp, shıǵarmanı janlandıradı, shıǵarma tiline joqarı kolorit beredi, olar arqalı tilimizdiń bay, ele de ashılmay atırǵan qırlarınıń bar ekenligin kórsetedi. Jergilikli sózler - awızeki sóylew tiliniń elementleri. Al, sóylew tili- ádebiy tildiń qaynar kózi. Sonlıqtan da milliy jazba ádebiy tildiń qalıplesip, sózlik ǵáziynesiniń tolıǵıwında dialektizmlerdiń ornı, roli bar ekeni dawsız. [5:152.]

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir territoriyanıń, regionniń turmısın, sol jerdegi adamlardıń sóylew ózgesheligin bildiriw ushın qollanıladı. [6:33.] Dialektizmler arqalı sol aymaqtıń kúndelikli jasaw tárizin kóremiz. Kórkem sóz ustası dialektizmler arqalı sol aymaq kórinisin, olardıń jasaw sharayatın kórsetip, qaharmandı sol aymaq sóylesimine say sóyletedi, onıń ishki hám sırtqı belgilerin, qaharmanıń sezimlerin, oy-qıyallarınıń kórinisin dialektizmler arqalı ashıp beredi. Sonday-aq, dialektizmler kórkem shıǵarmanıń obrazlılıǵın, tásirlilegen asırıp, avtor hám qaharman tillerinde beriledi. Avtor tili kórkem shıǵarmada áhmiyetli orındı iyelep, onda qaharmanıń kórinisi, onıń jaǵdayları sáwlelengen boladı. Shıǵarmada avtor hám qaharman tili arqalı olardıń qaysı aymaq turǵınları ekenligin biliwimizge boladı. Qırǵız ilimpazı I. Joroev kórkem ádebiyatta dialektizmlerdiń qollanıwınıń kóp qırlı ekenligin óziniń arnawlı miynetinde aytıp ótken. [7:17.] Onıń kóp qırlılıǵınıń biri- sol aymaqqa tiyisli bolǵan úrp-ádet dástúrlerin, mádeniyatın kóremiz. Bul dástúrlerde xalqımızdıń tariyxın, ótmishin kóremiz. Sebebi dialektizmler arqalı xalqımızdıń ótkendegi ájayıp ómir sırlarınıń gúwası bolamız. Olar bizlerge tariyxtıń ele shılmaǵan sırlarınan xabar beredi.

Solay etip, kórkem sóz ustası kórkem shıǵarmalarda dialektizmlerdi xalıq tiliniń baylıǵın kórsetiw ushın eki maqsette qollanadı:

1. Avtordıń óz bayanlaw usılı.
2. Qaharmanıń, sol ortalıqtıń haqıyqıy kórinisin beriw ushın.

Avtordın óz talǵamına qaray dialektizmlerden orınlı paydalanıwı onıń tillik qorınıń bay ekenliginen derek beredi. Qaharmannıń, sol aymaqtıń haqıyqıy kórinisin beriwde dialektizmlerden paydalanıwı- tilimizdiń ele biz bilmegen, ashılmaǵan sırlarınıń bar ekenligin, tilimizdiń bay ǵáziymege tolı ekenligin kórsetedi.

Jazıwshı dialektizmlerdi: qaharmannıń ishki hám sırtqı jaǵdayların, minez-qulqın, psixologiyasını ashıp beriwde, onıń portretin súwretlewde, sonıń menen birge sol ortalıqtıń kórinisin, jasaw tirishiligin, mádeniyatın, úrp-ádet dástúrlerin anıq ashıp beriwde de qollanadı. Biraq dialektlik sózlerden orınsız, hádden tıs paydalanıw shıǵarma qunlılıǵın tómenletedi, oqıwshıda zerigiwshilik, hádden tıs túsinbewshilik payda etedi. Óytkeni dialektlik ózgesheliklerdiń ishinde ádebiy tilimizdi bayıtatıuǵın sózler de, ádebiy tildi shubarlaytuǵın sózler de ushırasadı. Sonlıqtan da, avtor shıǵarmanıń kórkem shıǵıwı ushın orınlı jerinde qollanadı.

Poeziya hám proza kórkem ádebiyat stilistikasınıń ajıralmas shaqapları bolǵanlıqtan, dialektizmler jazıwshınıń talǵamına qaray, orınlı jerinde shıǵarmanıń kórkemligin asırıw ushın xızmet etedi. Dialektizmler kórkem shıǵarmalar tilinde kóbirek prozalıq janrda jazılǵan shıǵarmalarda ushırasadı. Al, poeziyalıq janrda jazılǵan shıǵarmalarda dialektizmler avtor hám qaharmannıń ishki keshirmelerin, sezim-tuyǵıların bildiriw ushın, sonday-aq sol ortalıqtıń kórinisin kórsetiw ushın qollanıladı, al prozalıq janrda jazılǵan shıǵarmalarda waqıya keńirek súwretlenip, avtor tilimizdiń sarqılmas bulaǵınan keregin she erkin paydalanadı. Mısalı:

Men de jurտ qusap tasınǵan,

Bir japakesh **shımalayman**. (I. Yusupov, «Sen degende», 16-b.)

Porxan maqsımǵa nabat berip júrgen kúnleri **pıshaǵı may ústinde** edi onıń. Bir kún Shamda, bir kún Mısırdá. [«Dushpan», 90-b.]

Mısaldáǵı *shımalay* dialektizmi avtor tilinde berilip, ádebiy tilde qumırısqa túrinde ushırasadı. Qosıqta shayı óziniń ishki sezimlerin bildiriw ushın, ózin shımalay sıyaqlı tınıp-tınshımas isker sıpatında sáwlelendirip, awıspalı mánide qosıq qatarlarına súydúra alǵan. Al, *pıshaǵı may ústinde* dialektlik frazeologizmi avtor tilinde berilip, ǵárejete bar, tamaǵı toq mánisinde qollanılgan. Jazıwshı bul frazeologizmi qaharmannıń jasaw jaǵdayınıń toqlıǵın bildiriw ushın paydalanıp, oǵan ayrıqsha emocionallıq boyawlar berip, shıǵarmanıń kórkemligin asıra alǵan.

Solay etip, kórkem shıǵarmalarda dialektizmlerdiń qollanıwı shıǵarmanıń isenimli, kórkem, obrazlı shıǵıwında xızmet etip, qaraqalpaq tili leksikasınıń baylıǵın bildiriwde ayrıqsha áhmiyetke iye sanaladı.

Ádebiyatlar:

1. Мәмбетов К. Әдебиат теориясы. Нөкис, «Билим», 1995.
2. Қурбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде сөзлердиң жасалыўы хәм морфологиялық өзгешеликлер/.Монография. Toshkent, «Tafakkur avlodi», 2020.
3. Абдулахадов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Журабаева У. Маҳмуд Қошқорийнинг «Девону-луғатит-турк»асаридаги лексик бирликлар. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2013.
4. Дониеров А. Шева унсурларининг бадий асарларда қўлланилиши. Ўзбек тили ва адабиети. Т. 1990.
5. Рабийға Сыздық Тилдик норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Астана: Елорда, 2001.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
7. Жураев И. М. Лексикалык диалектизмдер изилдениши жана стилдик өзгөчөлүктөрү (Диалектизмдик фактылар түштүк батыш диалектинин материалында). Ош, 2014.